

Can HAMAMCI*

ÇEVRE HAKKI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

ÇEVRE VE İNSAN HAKLARI

Her dönemin kendine özgü gözde konuları vardır. Yaklaşık bir çeyrek yüzyıldır çevre, insanlığın «moda konusu» olma özelliğini artırarak sürdürüyor. Ancak çevreyle ilgilenme, gelişigüzel bir moda-ya kapılmanın çok ötesinde, belli bir takım zorunluluklar sonucu ortaya çıkıyor. İnsanın ve faaliyetlerinin çevreyle ilişkisi, insan ve çevrenin etkileşimi vazgeçilmez nitelikte olduğundan, çevre günümüz insanına ağırlığını duyuruyor. Ne var ki, bu ağırlık her toplum ve toplumun değişik kesimlerindeki herkes için aynı ölçüde ya da aynı yönde olmuyor. Bir başka deyişle herkes çevreye yöneliyor, fakat çevreden beklentileri farklı oluyor. Ancak bu konuda zıt ve farklı çıkarların söz konusu olması, ortak bir yararın olmayacağı anlamına da gelmez. Nitekim çevre hakkı kavramı böyle bir içerik ve işlev kazanmış, insanlığın özlemi ile taçlanmıştı.

Günümüz toplumlarının gelecek kaygısı, bugün de gelecekte de yaşanılır bir çevreye sahip olabilme istemi, çevreyi insanlığın ortak malı yapmış ve bundan yararlanma hakkını da birlikte getirmişti. Çevre hakkı gerçekte insan haklarından biri midir? Yoksa bir özlemi mit olmaktan çıkarılma çabası mıdır? Kuşkusuz her ikisini de tartışmak olası. İnsan hakları listesini açık tutmak, gerek-tikçe yenilerini ekleyerek bu listeyi genişletmek, belki de bazıları-mızın hukuk zevkine uygun düşmeyebilir. Özlemlerimizi gerçekleştirmenin başka yolları olduğu, her sorunu insan hakları etiketi altında çözümlenmenin gereksizliği ileri sürülebilir. Hatta böyle bir tutumun, temel hakları hafife alma olduğu da düşünülebilir.

* Doç. Dr., A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi.

İnsan hakları insanlığın gelişmesinde, insan toplumlarının yaşamında yeni bir ögeyi temsil etmektedir.¹ Bugün üzerinde tartışmaya gerek görmediğimiz bu temel haklar da bir zamanlar insanların özelemlerinin dışında bir anlam taşıyor muydu? Veri bir zaman ve mekânın ürünü olan haklar, toplumsal gelişmeye koşut olarak boyut kazanacaklar, eskilerinin yanına yeni kuşak haklar gelecektir. Üstelik bu gelişme yeni kavramlara, hatta içerik değişikliklerine yol açacaktır.

İnsan hakları kavramının işlevi bir yönüyle de insancıl yaşam koşullarının gerçekleşmesini sağlamak, insan kişiliğinin çok yönlü olarak gelişmesine çalışmaktır². Bu yönüyle insan hakları kaçınılmaz olarak, insanın yaşadığı, kendisini geliştirdiği çevreye yabancı kalamayacaktır. Çevre en geniş anlamıyla, veri bir zamanda dolaylı ya da dolaysız kişiyi etkileyen, maddî ve manevî gelişmesini, biçimlenmesini ve yaşam koşullarını belirleyen biyolojik, coğrafi ve toplumsal etkenlerin tümüdür³. İnsan hakları bugüne değin gösterdiği gelişme çizgisi üstünde, çevreye ilişkin kimi insancıl değerleri kapsamına almış, yalnız fiziki çevre koşullarına doğrudan sahip çıkmamıştı. Günümüzde gerek insan hakları, gerekse çevre, bilim dalları arası bir yaklaşımla ele alınmakta, tüm insanların ortak bir anlatım noktası olmaktadır⁴. Böyle bir yaklaşım bir yandan insan hakları kavramının işlevini yerine getirmesi, öte yandan insanın yaşadığı çevrenin yeterince değerlendirilmesi için kaçınılmazdır.

İnsan ve çevresi bir bütün oluşturur. İnsan kişiliğine ilişkin kavramlar geliştirilirken, insanın içinde yaşadığı, kendisini geliştirdiği çevreyi gözardı etmek olanaksız. Ancak bu çevre de dar bir hukuk anlayışıyla çizilen kurumların oluşturduğu çevrenin dışına çıkabilmeli. Yoksa, insan hakları kavramının bir dogma olmadığı düşünülürse, böyle bir yaklaşım bu kavramın evrimine ters düşer.

¹ Imre Szabo, «Fondements historiques et développement des droits de l'homme», *Les dimensions internationales des droits de l'homme*, Paris, Unesco, 1978, s. 42.

² Imre Szabo, *a.g.e.*, s. 13.

³ Can Hamamcı, «Çevre ve Hukuk», *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 528, 1983, s. 244.

⁴ Bu konuda Unesco İnsan Hakları ve Barış Bölümü'nün 1977-1982 Çalışma Planına bkz. *Plan à moyen terme*, Paris, Unesco, 1977.

cektir. İnsan haklarını incelerken ön sıraya «insan olmak hakkı»nı⁵ çıkarırsak, insan çevresinin önemini ve değerini, insanın «insan olmak» için hangi çevre koşullarında yaşama hakkına sahip olduğunu daha iyi belirtebiliriz.

YENİ BİR HAK : ÇEVRE HAKKI

İnsan hakları kavramı tarihin ve insan uygarlığının bir ürünüdür. Bu nedenle insan haklarının evrimi birçok aşamalar geçirmiştir. Kısaca yineleyecek olursak, insan hakları temelinde siyasal bir kavramdır. Devlet tarafından insana özgür olduğu bir alanın tanınmasıyla ortaya çıkmıştır. Bireyciliği yansıtan bu anlayışa göre, devlet bu alana karışmamakla yükümlüdür. Birey ve devlet karşı karşıyadır. İkinci aşamada tanınan haklar bireyi üyesi olduğu toplumun siyasal yapısına ortak etmekte, birey devlet içinde siyasal haklar kullanır duruma gelmektedir. Bir aşama sonra, ekonomik, toplumsal ve kültürel hakların ortaya çıkışıyla, bu haklardan yararlanabilme devletin aracılığını gerekli kılmıştır. Devlet herkesin ekonomik ve toplumsal refahının öncüsü ve güvencesi olma rolünü üstlenmiştir. Görülüyor ki, insan hakları alanında devletin işlevleri genişlemektedir. Devletin üstlendiği bu rol, yalnız ekonomik, toplumsal ve kültürel haklar açısından olmamakta, tüm insan haklarını kapsamaktadır. Kamu güçlerinin, sivil ve siyasal hakların gerçekleşmesine yönelik engelleri de ortadan kaldırmakla görevli olduğunu unutmamak gerekir. Devletin insan haklarını koruma ve geliştirme alanında yüklendiği bu görevle ayrı aşamalarda gelişen insan hakları arasındaki farkı ortadan kaldırdığı düşünülebilir. Fakat insan hakları alanında asıl önemli olan, devletin oynadığı rolden çok bireysel ve kolektif planda insan varlığı ve kişiliği, maddi, manevi ve zihinsel anlamda insanın bölünmezliği ve birliğidir. Bu nedenle sivil, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel haklar arasındaki ilişkileri bu noktadan ele almak daha yararlı olacaktır⁶. Nitekim modern insan hakları dok-

⁵ Bu kavram Unesco tarafından yayınlanan kolektif bir çalışmanın başlığını oluşturmaktadır. Bkz. Jeanne Hersch et al., **Le droit de l'être un homme**, Unesco, Paris, 1968, Karel Vasak (Red), **Les dimensions internationales des droits de l'homme**, Paris, Unesco, 1978, s. VIII.

⁶ Theodoor C. Van Boven, «Les critères de distinction des droits de l'homme», **Les dimensions internationales des droits de l'homme**, Paris, Unesco, 1978, s. 54.

trini de insan haklarının ve temel özgürlüklerin bölünmezliğini benimsemiştir. Bu bölünmezlik düşüncesinden kalkarak, insan haklarının bir bütün olduğu ve aralarında bir hiyerarşi oluşturulamayacağı savunulabilir⁷.

Yukarıda özetlenen bu çerçeve içinde çevre hakkına nasıl ve nerede yer verilebilir? Daha önce değinilen insan hakları kavramına göre, insanın haklarını kullanacağı çevre önemli bir ögeyi oluşturmaktadır. İnsan sağlıklı ve dengeli bir çevreden yararlanabildiği ölçüde varlığını ve gelişmesini sürdürecektir. Çevre ilk önceleri sağlık hakkının bir uzantısı gibi ortaya çıkmıştır. Ekonomik, toplumsal ve kültürel haklara ilişkin uluslararası anlaşmanın 12 nci maddesi çevre sağlığının geliştirilmesini öngörüyordu. Dünya Sağlık Teşkilatının 1946'da yürürlüğe giren Anayasası sağlıklı olmanın ırkları, dinleri, siyasal düşünceleri, ekonomik ve toplumsal koşulları ne olursa olsun tüm insanların temel haklarından biri olduğunu ilân ediyordu⁸. Çevreye zarar veren çeşitli faaliyetler sonucu hava ve su kirliliğinin artması, dünya ölçüsünde insan sağlığını ilgilendiren onu tehdit eden bir olgu olarak algılandı. Biyosferdeki kaynakların ussal kullanımı ve korunması, çevrenin iyileştirilmesi üzerinde yoğunlaşan ilgi 1972'de Birleşmiş Milletlerin Stockholm'de bir çevre konferansı düzenlemesiyle sonuçlandı. Bu konferansın önemli bir yanı da çevre konusunda uluslararası normların yerleştirilmesi yolundaki çalışmaları hızlandırmasıdır.

Görülüyor ki, çevre ilk aşamada ekonomik, toplumsal ve kültürel haklar içinde ele alınmış, henüz günümüzdeki kimliğine kavuşmamış, yeni kuşak haklar içinde yer almamıştır. Aslında bazı haklar doğası gereği kendilerine verilen değere ve evrime bağlı olup, devirlere ve uygarlıklara göre değişirler. Mülkiyet hakkı buna güzel bir örnektir. Bazı tarihi insan hakları beyannamelerinde dokunulmaz bir hak olarak ele alınmış olmasına rağmen, günümüzde giderek güçlenen bir eğilim, özel mülkiyet hakkını top-

⁷ 1968'de Tahran'da yapılan uluslararası İnsan Hakları Konferansında kabul edilen bildirinin 13'üncü maddesi, «İnsan hakları ve temel özgürlükler bölünemez olup...» diye başlamaktadır. Bkz. Theodoor C. Van Boven, a.g.e., s. 46.

⁸ Vladimir Kartashkin, «Les droits économiques, sociaux et culturels», **Les dimensions internationales des droits de l'homme**, Paris, Unesco, 1978, s. 138.

lumun genel çıkarlarının gereklerine bağımlı kılmiştir⁹. Buna karşılık çevre hakkı, kısa geçmişi içinde insanlığın geleceğini yansıtan bir içerik kazanmış, yeni değerlerle donanmıştır. O kadar ki, çevre hakkı toplumun genel çıkarlarını belirlediği ölçüde bazı diğer hakların (özel mülkiyette olduğu gibi), bu amaçla sınırlandırılmasına yol açmıştır.

ÇEVRE HAKKININ NİTELİĞİ

Çevre hakkına kimliğini kazandıran bir bakıma, Unesco'nun belli sayıdaki yeni insan haklarını birlikte sınıflandırması olmuştur. Bu gruba giren hakların ayırıcı özelliği, insanoğlu için gerekli dayanışma ortamını yaratabilmektir¹⁰. İnsanlar arasındaki dayanışmayı geliştirmeye yönelik bu haklar, doğal olarak Evrensel Beyanname'nin idealini gerçekleştirme tutkusunu da içlerinde taşımaktadırlar. Bu haklar:

— Kalkınma hakkı,

— Barış hakkı, doğal sonucu olarak silâhsızlandırılmış bir dünyada yaşama hakkı,

— Sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli bir çevre hakkı,

— Herkesin insanlığın ortak malından yararlanma hakkı (deniz dipleri, uzay, kültür, insan hakları v.b.)¹¹ olarak sıralanabilir.

Dayanışma haklarında, ne sivil ve siyasal haklarda olduğu gibi devletin tanıdığı bir alan, bir hak, ne de ekonomik, toplumsal ve kültürel haklarda olduğu gibi gerçekleşmesinde devletin sağladığı bir güvence söz konusudur. Bu haklar, insancıl bir toplum yaşamı düşüncesinin anlatımı olduğundan, aynı zamanda hem bireylere, hem de topluluğun tümüne aittir. Gerçekleşmeleri için

⁹ 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyanname'sinin 17'inci maddesi «Mülkiyet, dokunulmaz ve mukaddes bir hak olduğundan hiç kimse kanunen müşahade edilen kamu zaruretleri açık bir şekilde gerektirmedikçe ve adil ve peşin bir tazminat ödenmedikçe ondan yoksun bırakılamaz» demektedir. Ayrıca bkz. Theodoor C. Van Boven, a.g.e. s. 46.

¹⁰ Karel Vasak, «Allocution», *Colloque International des Droits de l'homme*, (İstanbul, 28.30 Mart 1979); Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 477, 1981, s. 20-21.

¹¹ a. k.

de tüm toplumsal aktörlerin, yani devletlerin, kamu ve özel tüzel kişilerinin, bireylerin yalnız pasif değil, aktif olarak katılmaları gereklidir¹².

Görülüyor ki çevre hakkıyla insanlar arasında ortak bir noktada bulunup, bu noktadan başlayarak dayanışmanın geliştirilmesi istenmektedir. Bu dileğin uluslararası alanda ilk yankılanması da Stockholm Çevre Konferansı'nın «Bir tek dünyamız var»¹³ sloganıyla olmuştur. Bir tek dünyadan yararlanmak da eşit hak ve sorumluluk doğurmaktadır. Ekolojik açıdan dengeli yani, insan ve diğer canlıların varlık ve gereksinimlerini sürdürebildikleri tüm koşullara sahip ve sağlıklı bir çevrede yaşamak tüm insanlığın ortak hakkı olurken, böyle çevreyi sağlamak (koruyarak ve geliştirerek) da tüm insanlığın ortak sorumlulukları olmaktadır.

ÇEVRE HAKKININ ANAYASALARDA DÜZENLENİŞİ

Çevre hakkı anayasalarda genelde dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki yoldan düzenlenmektedir. Dolaylı düzenleme çevre hakkının henüz kimliğini kazanmadığı, sağlık hakkının bir uzantısı olarak düşünüldüğü dönemlerde ortaya çıkmıştır. Nitekim 1961 tarihli T.C. Anayasasının sağlık hakkını düzenleyen 49 uncu maddesi buna örnektir. «Herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi»nin temel koşulu olarak sağlıklı ve dengeli bir çevrenin gerekliliği öne sürülmüştür¹⁴.

Özellikle 1970'li yıllardan başlayarak anayasalarda çevrenin doğrudan düzenleme konusu yapıldığına tanık olunmaktadır¹⁵. Yalnız anayasalar çevre hakkına ekonomik, toplumsal ve kültürel haklar içinde yer vermekte, henüz dayanışma hakları kavramını benimsememiş görünmektedirler. 1982 tarihli T.C. Anayasası 56 maddesinde «Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve

¹² a. k.

¹³ Declaration on Human Environment, Cenevre, Birleşmiş Milletler, 1972.

¹⁴ Bkz. Ruşen Keleş, «Çevre Sorunları ve Çevre Hakları» **İnsan Hakları Armağanı**, Birleşmiş Milletler Türk Derneği, Ankara, 1978, s. 109; ayrıca Hikmet Sami Türk, «Türk Hukukuna Göre Hava Kirlenmesi», **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt XXVI, Sayı: 3-4, 1969, s. 116.

¹⁵ Bkz. Engin Ural, **Muhtelif Anayasalarda Çevre Hükümleri**, Ankara, Önder Matbaası, 1980

çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir.» hükmünü getirirken, dayanışma haklarının ruhuna uygun bir düzenlemeye gitmiş, fakat madde Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevlere ayrılan üçüncü bölümün içinde yer almıştır. Üstelik klasik yaklaşıma uygun olarak çevre ve sağlık hakkı aynı maddeyi paylaşmıştır.

Değişik bir düzenlemeye 1977 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasasında rastlanmaktadır. Toplumsal ve siyasal yapıya ayrılan birinci bölümün Ekonomik Sistem başlıklı ikinci kısmının 18. maddesi şimdiki ve gelecekteki kuşakların yararına çevrenin iyileştirileceğini ve bu amaçla alınan önlemleri belirtirken, Devlet ve Birey'e ayrılan ikinci bölümün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği yurttaşlarının Temel Hakları Özgürlükleri ve Ödevleri başlıklı yedinci kısmında sağlık hakkını düzenleyen 42 nci maddede çevre temizliği ve sağlığı önlemlerine yer verilmektedir¹⁶.

Son yıllarda gözlenen gelişmeler göstermektedir ki, çevre hakkı gerek ulusal gerekse uluslararası belgelere kolayca girmekte, günümüz toplumlarında en azından moral bir ağırlık kazanmaktadır. Hernekadar anayasalarda düzenleniş biçimi henüz bir hedef saptama ya da program belirleme sınırlarını aşmamış ise de¹⁷, bu konuda yasal düzenlemelerin yapılmasına öncülük ettiği de gerçektir¹⁸.

ÇEVRE HAKKININ KARŞILAŞTIĞI ENGELLER

Çevre hakkının yaygınlık kazanma konusunda gösterdiği başarıyı, etkinlik kazanma ya da gerçekleştirilme yolunda da sağlayabildiğini söylemek oldukça güç. Güncel bir hakkın güncel sorunlardan soyutlanamayacağı doğaldır. Hele bunlar endüstrileşme, kentleşme gibi günümüz toplumlarının henüz çözümleyeme-

¹⁶ Constitution de l'U.R.S.S., Moskova, 1977.

¹⁷ Tekin Akılhoğlu, «Temel Haklar Hukukuna Giriş» (Çoğaltma), Ankara, SBF, 1984, s. 47-48.

¹⁸ Bu konuda Türkiye örnek verilebilir. 1982 tarihli T.C. Anayasasında çevre hakkına yer verilmesinden yaklaşık bir yıl sonra, başta Çevre Kanunu olmak üzere Milli Parklar Kanunu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu gibi bir dizi yasal düzenlemeye gidilmiştir.

dikleri türden sorunlarsa, kısa sürede sonuca ulaşamayacağı açıktır.

Çevre hakkının çevre sorunlarının giderilmesine çare olamamasının temelinde toplumun örgütlenme (ekonomik, toplumsal, siyasal) biçimi yatar. Toplumda bulunan değişik çıkarların, çevreyi birbirlerinden değişik bir şekilde algılamaları kaçınılmazdır. Çatışan çıkarları ise, insan faaliyetlerinin vazgeçilmez ögesi olan çevre üzerinde uzlaştırmak, çevreyi ortak yarar noktası yapmak oldukça güçtür.

Karşılaşılan ikinci zorluk ise uluslararası ilişkilerde yatmaktadır. Fakir ve zengin ülkelerin çıkar farklılıkları, bunlar arasında sürekli fakirlerin aleyhine işleyen asimetrik ilişkiler ulusların çevreyi ortak malları olarak görmelerini engellemektedir. Uluslararası alanda bu konuda anlaşabilmenin güçlükleri Stockholm Konferansı'nda açıkça görülmüştür¹⁹. Çevre sorunlarının bugünkü boyutlara ulaşmasında endüstrileşmiş ülkelerin payı küçümsenmemelidir. Bu sorunlar, büyük ölçüde bu ülkelerin faaliyetleri sonucu olmuştur. Diğer bir deyişle sorumluluk onlarındır. Fakat sorunların çözümünde söz konusu ülkelerin aynı oranda sorumluluk yüklenmedikleri de açıktır. Özellikle uluslararası ekonomik ilişkiler bakımından, gelişmiş ülkelerin çevrenin iyileştirilmesine kaynak ayırmaları kolay kolay gerçekleşemeyecektir. Bu konuda atılan en olumlu adım «kirlenme ödese» ilkesinin benimsenmesi olmuştur. En azından çevre konusunda hak ve sorumluluk kavramlarının birlikte ele alınması gereği yaygınlık kazanmıştır.

Az gelişmiş ülkeler genellikle çevre konusunda bir ikileme karşı karşıya bırakılmışlardır: Kalkınma çabaları, endüstrileşme kaçınılmaz olarak kirlenmeyi de birlikte getirir. Henüz bir şans eseri çevrenin bozulmadığı bu ülkeler, çevrenin korunması uğruna kalkınmadan vaz geçmelidirler²⁰. Ya da kişi başına ulusal geliri belli bir düzeye ulaşmamış ülkelerin²¹ kaynaklarını çevre-

¹⁹ Fehmi Yavuz, Ruşen Keleş, **Çevre Sorunları**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 534, Ankara, 1983, s. 16.23.

²⁰ Bu görüş daha çok Roma Kulübü'nün yayınlarında göze çarpmaktadır. Özellikle bkz. Club de Rome, **Halt à la croissance**, (İngilizceden çev. J. Delaunay), Paris, Fayard, 1972.

²¹ «Leontief'e göre, kişi başına ulusal gelir 700 dolardan az olan ülkeler», bkz. Fehmi Yavuz, Ruşen Keleş, **a.g.e.**, s. 259.

nin korunmasına ve iyileştirmesine ayrılması anlamsızdır, temel sorun kalkınma, fakirlikten kurtulmadır.

Birinci önerinin az gelişmiş ülkeler açısından savunulması pek kolay değildir. Ülkeyi, bu tür uluslararası iş bölümündeki durumuna boyun eğip, sağlıklı ve dengeli çevresiyle mutlu olmaya zorlamaktadır. Eğer sınır ötesi kirlenmelerden korunabilirse... İkincisi daha ussal ve çekici. Yanlış unutmamak gerekir ki, başıboş bir kirlenme, ilerde bu ekonomilerin üstesinden gelemeyeceği boyutlara ulaşabilir. Kısa vadede ise deniz ve su ürünleri, turizm v.b. sektörleri ekonomi dışı tutma zorunda kalabilirler. Burada yanlış olan, kalkınma ve çevrenin birbirine alternatif olarak sunulmasıdır. Kısa vadede kâr etme güdüsüyle çalışan bir işletmeye, ülke ekonomisi karıştırılmış gibidir. Oysa ekonomik kalkınmada toplumsal yarar ve zarar maliyetleri bir arada düşünülmelidir. Böyle bir yaklaşımın dayanışma hakları felsefesine de uygun düşeceği açıktır.

Çevre hakkı ister ulusal, ister uluslararası düzeyde ele alınсын, üstüne yerleştiği bu ikilemden kurtulamamaktadır. Böyle bir saptama çevre hakkının çok sağlam temellere oturtulmadığı kanısına yol açabilir. Ancak bu durum pek çok hak için geçerlidir. Genelde güç odakları insan haklarından daha çok yararlanma hakkına sahiptirler. Bu sorun yalnız çevre hakkına özgü değildir. İnsan haklarının korunması, ihlâl nedenlerinin giderilmesi, geliştirilmesi gibi uygarlığımızın çözüme çalıştığı temel insan hakları sorunlarının bir parçasıdır.

ÇEVRE HAKKININ GELECEĞİ

Çevre hakkının geleceği bir bakıma insanlığın geleceği ile aynı çizgiyi paylaşmaktadır. Ulusal düzeyde, toplumun tüm katmanlarının özel çıkarlarından vazgeçerek, ortak bir yarar kavramında (çevre hakkı) birleşmeleri, uluslararası düzeyde, tüm ulusların ulusal çıkarlarından, çok uluslu şirketlerin özel çıkarlarından vazgeçerek insanlığın ortak yararını yansıtan bir kavramda (çevre hakkı) birleşmeleri, tüm insanların özgür ve eşit bir biçimde haklarından yararlandığı bir dünya oluşturmaları güzel ve aynı ölçüde de gerçekleşmesi güç bir ütopya gibi görünüyor. Bu görünüm yalnız çevre hakkı için değil, başta insan haklarından yararlanma hakkı da olmak üzere, tüm dayanışma hakları için geçerlidir.

Henüz birinci ve ikinci kuşak hakların ihlallerinin önlemediği, hatta bir ayırımı göre: uluslararası topluluğun temelini oluşturan, hiçbir zaman ve mekânda kaldırılması söz konusu olmayan, devletlere karşı da kullanılabilen supra-pozitif bir niteliğe sahip «temel insan hakları»nın (yaşam hakkı, fizik ve moral özgürlük hakkı, eşitlik hakkı)²² bile tam anlamıyla gerçekleştirilemediği dünyamızda çevre hakkının bugünkü konumu abartılmamalıdır.

Bu karamsar çerçeveye bakarak, çevre hakkını bir fantezi olarak görmek de yanlıştır. Kısa sürede alınan yolları küçümsemek gerekir. Ne kadar uzak olasılıklara yönelse de, bu girişimler sayesinde düşü gerçekleştirecek bilinçlenmenin filizleneceği ortam yaratılacaktır.

Çevre hakkının da içinde yer aldığı dayanışma hakları nitelikleri gereği birlikte gelişebilirler. Bir başka deyişle diğerleri pek varlık gösteremezken içlerinden biri gerçekleştirilemez. Barışçı bir dünya kurmadan, savaşların sürüp gittiği ve bu savaşlarda kullanılan silahların bir «çevre kırım»a (écocide) yol açtığı ortamda çevre hakkını geliştirip, yerleştirmek kolay olmayacaktır. Yine, az gelişmiş ülkelerin kalkınma hakkından yararlanamayıp, gelişmiş ülkelerle ekonomik eşitliği sağlayamadığı bir dünyada çevre her iki ülke grubunda farklı ele alınacak, ortak bir nokta yaratılamayacaktır. İnsanlığın ortak mallarından ve mirasından yararlanma hakkı da ancak diğerleriyle birlikte gündeme gelecektir. Görülüyor ki, yeni insan hakları, insanlığın bugün çözmeye çalıştığı sorunların (silâhsızlanma, yeni bir ekonomik düzen, biosferin korunması v.b.) moral yönünü oluşturuyor.

Belirtmek gerekir ki, bir yandan tüm aksaklıklara rağmen uluslararası alandaki işbirliği, yumuşama ve bunların ulusal düzeylere yansımaları, öte yandan insan hakları kavramına bilim dallarıarası bir yaklaşımla eğilen modern çalışmalar insan haklarını, bu arada çevre hakkını da toplumsal gerçekle bağdaşacak temellere oturtacak yolu açmışlardır. Başlangıcın önemini de küçümsemek gerekir.

²² Temel insan hakları ve diğer insan hakları ayırımı için bkz. Theodoor C. Van Boven, a.g.e., s. 52.